

East African Journal of Swahili Studies

eajss.eanso.org

Volume 5, Issue 2, 2022

Print ISSN: 2707-3467 | Online ISSN: 2707-3475

Title DOI: <https://doi.org/10.37284/2707-3475>

EAST AFRICAN
NATURE &
SCIENCE
ORGANIZATION

Original Article

Nafasi ya Mukstadha katika Utendaji wa Mivigha ya Olubeko Miongoni mwa Abanyala wa Kakamega, Kenya

Benard Waswa^{1*}, Prof. Furaha Chai, PhD² & Prof. Aswani Buliba, PhD³

¹ Chuo Kikuu cha Egerton, S. L. P. 536 – 20115, Njoro, Kenya.

² Chuo Kikuu cha Pwani, S. L. P. 195 – 80108 Kilifi, Kenya.

³ Chuo Kikuu cha Laikipia, S. L. P. 1100 – 20300 Nyahururu, Kenya.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5537-2205>; Barua pepe ya mawasiliano: waswabenard.com@gmail.com

DOI ya Nakala: <https://doi.org/10.37284/jammk.5.2.898>

Tarehe ya Uchapishaji: **IKISIRI**

21 Octoba 2022

Istilahi Muhimu:

*Fanani,
Mivigha,
Muktadha,
Tambiko,
Utendaji.*

Mivigha mara nyingi huangaziwa kwa mtazamo wa kidini au swala la imani. Mtazamo huu umejengwa kwa imani kwamba binadamu hutamani bila kifani kuhusiana na wahenga wake, Mungu wake, na mwishowe nguvu zaidi zilizoko juu yake. Matambiko katika jamii ya Kiafrika ni mengi. Kuna matambiko ya kuzaliwa, matambiko ya kupeana majina, matambiko ya tohara, matambiko ya harusi, matambiko ya kifo, matambiko ya kidini, na matambiko ya kisiasa miongoni mwa mengine katika jamii pana za Kiafrika. Olubeko ni tambiko la kifo linalofanyika siku tatu baada ya mazishi ya mwanamume mwenye umri au mwenye hadhi ya kutambuliwa miongoni mwa Abanyala wa Kakamega. Mivigha hii huhusisha utendaji mbalimbali. Mojawapo ya utendaji unaohusishwa katika tambiko hili ni nyimbo. Kazi hii inapambanua nafasi ya muktadha katika uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo husika kwa kuzingatia miktadha mahususi ya utendaji wa mivigha ya Olubeko miongoni mwa Abanyala wa Kakamega. Nadharia ya utendaji ndio kurunzi ya kazi hii. Nadharia hii inasisitiza kuwa kupitia utendaji, ujumbe huwafikia watu wengi. Matokeo yanaonyesha kuwa kuna miktadha tano mahususi katika mivigha ya Olubeko: omusee (baraza), khusirindwa (kaburi), olukendo (safari) na hango (nyumbani). Kutokana na miktadha hii fanani aliweza kuteua na kuwasilisha nyimbo faafu za kila hatua ya mivigha hii. Muktadha ndio uliongoza fanani katika uteuzi wa wimbo husika.

APA CITATION

Waswa, B., Chai, F. & Buliba A. (2022). Nafasi ya Mukstadha katika Utendaji wa Mivigha ya Olubeko Miongoni mwa Abanyala wa Kakamega, Kenya. *East African Journal of Swahili Studies*, 5(2), 29-39. <https://doi.org/10.37284/jammk.5.2.898>.

CHICAGO CITATION

Waswa, Benard, Furaha Chai and Aswani Buliba. 2022. "Nafasi ya Muktadha katika Utendaji wa Mivigha ya Olubeko Miongoni mwa Abanyala wa Kakamega, Kenya". *East African Journal of Swahili Studies* 5 (2), 29-39. <https://doi.org/10.37284/jammk.5.2.898>.

HARVARD CITATION

Waswa, B., Chai, F. & Buliba A. (2022) "Nafasi ya Muktadha katika Utendaji wa Mivigha ya Olubeko Miongoni mwa Abanyala wa Kakamega, Kenya", *East African Journal of Swahili Studies*, 5(2), pp. 29-39. doi: 10.37284/jammk.5.2.898.

IEEE CITATION

B. Waswa, F. Chai, & A. Buliba, "Nafasi ya Muktadha katika Utendaji wa Mivigha ya Olubeko Miongoni mwa Abanyala wa Kakamega, Kenya", *EAJSS*, vol. 5, no. 2, pp. 29-39, Oct. 2022.

MLA CITATION

Waswa, Benard, Furaha Chai & Aswani Buliba. "Nafasi ya Muktadha katika Utendaji wa Mivigha ya Olubeko Miongoni mwa Abanyala wa Kakamega, Kenya". *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 5, no. 2, Oct. 2022, pp. 29-39, doi:10.37284/jammk.5.2.898.

UTANGULIZI

Dhana ya mivigha mara nyingi huangaziwa kwa mtazamo wa kidini au imani. Hii hutegemea kwa imani kwamba binadamu hutamani bila kifani kuhusiana na wahenga wake, Mungu wake, na mwishowe nguvu zaidi zilizoko juu yake. Haja hii hutokana na fahamu ya mwanadamu kuwa hajiwezi, hivyo kutegemea Muumba wake kwa vyovyote anavyofanya na kwa mahitaji yake. Tegemeo hili ndilo huunda kipimo cha uhusiano kati ya mwanadamu na Muumba wake, msingi wa uhusiano wa kutoa kafara kwa minajili ya kutarajia fadhili. Hivyo basi, mivigha ni tabia ya kimitindo yenye ruwaza inayorudiwarudiwa na inayohusishwa na imani na desturi za kidini na ambazo zinaaminika kuwa takatifu. Mivigha hubeba kipengele cha maisha ndani mwake kwa sababu hufanywa wakati maalum (wakati wa mahitaji na sherehe) chini ya utaratibu fulani na katika mazingira teule pamoja na wahusika walio na majukumu maalum.

Mivigha huunda mojawapo ya sehemu isiyoweza kutengwa katika jamii ya Kiafrika kuhakikisha kwamba jamii inaendelea kuwa hai kizazi baada ya kizazi (Layiwiola, 2010). Kwa upande mwingine, kuna mtazamo hasi kuhusu mivigha kutoka kwa watu wasioelewa maana ya matambiko. Kwao, tambiko ni kitendo cha uchawi na hivyo hakuna chochote kizuri kinachoweza kupatikana ndani mwake. Mtazamo huu hasi unatokana na wageni na baadhi ya wasomi wa Kimagharibi ambao kwao hakuna fasihi yoyote inayotokana na utamaduni wa Kiafrika. Wazo hili ni potovu na limepingwa vikali kwa ushahidi na wanamageuzi wataalam wa

Kiafrika wanaoendelea kupigania nafasi stahili ya lugha za Kiafrika na Fasihi Simulizi ya Kiafrika kama vile Ngugi wa Thiong'o, Owuor Anyumba na Taban Lo Liyong miongoni mwa wengine. Mivigha kama utanzu husaidia Fasihi Simulizi kutekeleza majukumu yake katika jamii.

Matambiko katika jamii ya Kiafrika ni mengi. Kuna matambiko ya kuzaliwa, matambiko ya kupeana majina, matambiko ya tohara, matambiko ya harusi, matambiko ya kifo, matambiko ya kidini, na matambiko ya kisiasa miongoni mwa mengine katika jamii pana ya Kiafrika. Mfumo wa kitamaduni ulio na mawasiliano ashiria uliojengwa kwa maneno na matendo; ambayo hujitokeza kwa njia tofauti, na ambayo yamepangwa kwa viwango tofauti kwa utaratibu unaokubalika, usiobadilika, wenye uzito na unaorudiwarudiwa (Layiwiola, 2010). Kwa kuzingatia maoni haya, matambiko mbali na kuwa na ujumi yana dhima ndani mwake. Vipengele hivi vya ujumi na dhima ndivyo vilivyomchochea mtafiti kwenda nyanjani kuchunguza nyimbo zinazofungamana na tambiko la *Olubeko*.

Olubeko ni tambiko la kifo linalofanyika siku tatu baada ya mazishi ya mwanamume mwenye umri au mwenye hadhi ya kutambuliwa miongoni mwa Abanyala wa Kakamega. Mivigha hii huhusisha utendaji mbalimbali. Baadhi ya utendaji unaohusishwa katika tambiko hili ni nyimbo. Kazi hii inalenga kupambanua nafasi ya muktadha katika uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo husika kwa kuzingatia miktadha mahususi ya utendaji wa mivigha ya *Olubeko* miongoni mwa Abanyala wa Kakamega.

Mivigha na Nyimbo

Alembi (1995), anashughulikia nafasi ya nyimbo na densi katika muktadha wa matanga miongoni mwa Abanyole wa Magharibi mwa Kenya. Mtafiti huyu anadhihirisha kwamba, jamii ya Abanyole hutumia nyimbo na densi katika matanga kumuaga marehemu na vilevile kusindikiza roho yake mbali na kuwasilisha ujumbe maalum kuhusu kifo na maisha. Utafiti huu wa Alembi ulikuwa wa manufaa kwa vile unazungumzia muktadha wa utendaji wa nyimbo kama ulivyo utafiti huu. Hata hivyo, hakuangazia nafasi kuu ya muktadha katika uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo kama ilivyo katika utafiti huu.

Alembi (2002), alitafiti mtazamo wa Abanyole kuhusu dhana ya kifo kupitia ushairi simulizi. Mtafiti huyu anaonyesha asili, kiini na maana ya kifo kupitia maghani ya maziko miongoni mwa jamii hii. Aidha mtafiti huyu anatambulisha miktadha ya utendaji wa nyimbo husika. Kwa mujibu wa Alembi, utendaji wa mbolezi miongoni mwa Abanyole huanza mara tu mtu anapothibitishwa kufa na huendelea hata baada ya mazishi. Alembi aidha amebainisha miktadha mbalimbali ya utendaji katika mazishi ya Wanyole. Utafiti huu wa Alembi ulikuwa wa muhimu kwa utafiti huu kwa vile unazungumzia mivigha ya mazishi kama ulivyo utafiti huu. Hata hivyo, utafiti wake Alembi haukuchunguza nafasi ya muktadha katika uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo husika kama ilivyo katika utafiti huu.

Odhiambo na Kweya (2008), walitafiti maiti ya mwanamume miongoni mwa Abanyole kama dhihirisho la uwezo kiume. Wawili hawa wanadhihirisha kwamba mwili wa mwanamume katika jamii ya Abanyole huendelea kudhihirisha nguvu za uwezo kiume dhidi ya mwanamke hata katika kifo kupitia utendaji wa matambiko mbalimbali. Kwa mujibu wa wawili hawa, mazungumzo na matendo yanayobainika wakati wa kifo cha marehemu huonyesha kwamba, nafsi ya marehemu husalia katika hali isiyoeleweka baada ya kufa (*liminal stage*); hali katikati ya wafu na walio hai hadi siku ambayo matambiko ya mazishi yatakapokamilika. Wawili hawa wanaonyesha kuwa utendaji wa aina katika tambiko hili ni matini yaliyo na maana ashiria katika jamii ya Abanyole. Utafiti huu wa Odhiambo na Kweya ulikuwa wa

manufaa kwa utafiti huu kwa vile unazungumzia matambiko ya mazishi kama ulivyo utafiti huu. Hata hivyo, wawili hawa walitumia nadharia ya utendaji pekee tofauti na utafiti huu ambao ulitumia nadharia mbili: nadharia ya ujumi wa kinudhuma na ile ya muono ndani. Aidha, wawili hawa hawakujishughulisha na suala la muktadha na nafasi yake katika uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo husika.

Sanka (2010), alifanya utafiti juu ya mbolezi ya *Sisaala* nchini Ghana. Sanka anachanganua kwa kina utendaji wa mbolezi ya *Sisaala* kwa kuonyesha kwamba, kama tambiko, *Sisaala* huhusisha tanzu za maigizo na ushairi barabara. Sanka aidha anaonyesha utendaji wa mbolezi hizi kwa kuzingatia muktadha maalum na mchango wa fani ili kuamilisha na kukamilisha majukumu tarajiwa ya kijamii. Sanka anaeleza kuwa *Sisaala* hutekelezwa kwenye jukwaa maalum na huhusisha fanani wenye kitaaluma.

Wasambo (2014), alifanya utafiti kuhusu mivigha ya kitamaduni kama maigizo yenye elimu, kwa kutumia mivigha ya *Imbalu* kutoka jamii ya Wabukusu kama mfano. Mtafiti huyu anadhihirisha kwamba maigizo katika jamii ya Wabukusu yamekuwepo tangia zamani na yangalipo. Anaieleza kuwa maigizo yalitumiwa kama jukwaa la kuwasilisha au kupitisha maarifa kwa wanajamii na bado yangali yanatumiwa kwa sababu hiyo. Anaonyesha kwamba mivigha ya *Imbalu* hutekeleza majukumu yake kupitia tanzu na ishara mbalimbali ambazo hushirikishwa katika tambiko hili. Ijapokuwa utafiti huu wa Wasambo unazungumzia mivigha kama ulivyo utafiti huu, haukushughulikia suala la nafasi ya muktadha katika uteuzi na uwasilishaji wa mivigha kama ilivyo katika utafiti huu.

Abdulla (2016), anashughulikia athari za itikadi katika nyimbo za harusi za Kizanzibar kwa kufafanua miktadha ambamo nyimbo hizo za harusi huimbwa. Mtafiti huyu anaonyesha kuwa ndani ya sherehe za harusi za Kizanzibar, kuna nyimbo ambazo huimbwa kwa kuzingatia hatua mbalimbali zinazoshirikishwa. Kwa kufanya hivyo, mtafiti huyu anaonyesha kuwa, ndani ya muktadha wa harusi, kuna miktadha midogo midogo ambayo huelekeza uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo mbalimbali. Utafiti huu wa Abdulla ni wa manufaa

kwa utafiti huu kwa vile unaonyesha namna muktadha unavyoelekeza uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo mbalimbali katika sherehe za kitamaduni za Kiafrika. Hivyo utafiti wa Abdulla ulikuwa wa manufaa sana kwa utafiti huu.

Abanyala wa Kakamega

Abanyala ni mojawapo ya lahaja zinazounda kabila kubwa la Abaluhya wanaopatikana Magharibi mwa Kenya. Abanyala (Wanyala) wa Kakamega ni kundi moja kati ya kundi kubwa la Wanyala wanaopatikana Busia. Inaaminika Wanyala ni miongoni mwa kabila kubwa la Abaluhya waliotoka kule Congo, Afrika Magharibi (Osogo, 1966; Were, 1967a; Were, G., 1967b). Kwa mujibu wa , kundi hili liliingia Afrika Mashariki kupitia Sudan. Baadaye, waliishi Uganda kwa muda kabla ya kuingia Kenya kupitia Busia. Waliishi Busia katika msitu wa Maero. Walipokuwa kule Busia, mzozo wa kijamii ulitokea kwa ajili ya uke wenza na hivyo kuona lahaja hii ya Wanyala ikigawika katika makundi mawili. Were (1967b), anaendelea kusema kwamba, kundi moja liliamua kuondoka likielekea upande wa Mashariki (Wanyala wa Kakamega) na lingine likasalia huko Busia (Wanyala wa Busia). Hili kundi lililoelekea Mashariki lilipitia kwa makabila mengine mengi kama Wateso, Wasamia, Wakhayo na Wawanga kabla ya kupiga kambi katika makaazi yao ya sasa, Kaunti Ndogo ya Navakholo, Kaskazini mwa msitu wa Kakamega. Kundi lililoachwa nyuma lilitwa Wanyala wa Busia (Abanyala *Baongo*) nalo lililohamia Kaunti ndogo ya Navakholo likaitwa Wanyala wa *Mukhamba* (Abanyala *ba Mukhamba*). Ijapokuwa makundi haya mawili yanaongea lahaja ya Kinyala, yanaelewana kilugha, ijapo kuna tofauti bainifu katika mila na desturi kwa sababu ya Wanyala wa Kakamega kutangamana na makabila mengine wakati walipokuwa wanahama. Aidha, tofauti bainifu katika matamshi ya baadhi ya sauti yanadhihirishwa kati ya makundi haya mawili. Utafiti huu unalenga kuchunguza mivigha ya *Olubeko* miongoni mwa Abanyala wa Kakamega (Abanyala *ba Mukhamba*).

Abanyala wa Kakamega wanapatikana katika Kaunti ya Kakamega, Kaunti ndogo ya Navakholo, kata za Bunyala ya Kati, Bunyala ya Mashariki na Bunyala ya Magharibi mtawalia. Wanyala huzungumza *Kinyala*. Kama lahaja zingine za

Waluhya, Wanyala wanaamini katika mshikamano wa kijamii unaotambua kuwepo kwa familia na koo (mbari). Baba ndiye huwa kiongozi wa familia yake. Familia kadhaa huunda ukoo kwa misingi ya mahusiano ya kidamu au asili. Kuna koo zifuatazo thelathini na moja miongoni mwa Abanyala wa Kakamega: *Abasenya, Abalanda, Abairifuma, Abatecho, Abasiroli, Abaero, Abakwangwaji, Abamisoho, Abaucha, Ababenge, Abamuchuu, Abakangala, Abasia, Abakhubichi, Abaengele, Abasacha, Abasaya, Abaumo, Abauma, Abasakwa, Abamwaya, Abamalelo, Abaisa, Abakembe, Abasiondo, Abaafu, Abalinda vyoki, Abalindo, Abakonga, Abaolo, Abatabani na Abasonge*. Osogo (1966) anasema ni mwiko mtu kuo katika ukoo wake miongoni mwa jamii za Kiafrika.

Wanyala wa Kakamega ni wakulima na vilevile wafugaji wa mifugo mbalimbali. Kosmolojia ya Wanyala ina imani ya kuwepo kwa uwezo mkubwa, Wahenga na binadamu mawakala wenye nguvu za miujiza. Wanaamini kuwa Mungu mkubwa ndiye aliyeumba kila kitu na humuita Were ama Nyasaye (Wagner, 1954) *Were* humaanisha “Yule rafiki” na Nyasaye humaanisha yule ambaye “maombi” huelekezwa. Wanyala wanaamini kwamba Mungu wao ni Mungu mwenye nguvu kuliko kiasi, aliye na sura ya kipekee, anayeogofya na asiyeonekana ovyoovyo. Kwao Wanyala, Mungu wao hujitokeza katika sura tatu muhimu; *Were Khakava* (Mungu muumba Mbingu na ardhi), *Were Mukhove Siavachuma Vami* (Mungu ambaye waganga walitumikia walipotaka kutibu wagonjwa) na *Were Siru* (Mungu ambaye anaishi jangwani na ambaye ni mharibifu). Wanyala ni jamii ambayo husheheni mila nyingi na desturi kwa kiasi kikubwa. Mila na desturi za Wanyala ndizo chochea kuu za utafiti huu. Utafiti huu unalenga kuchunguza utendaji wa mivigha ya *Olubeko* kama baadhi ya mila na desturi za Wanyala zinazowaleta pamoja kwa ajili ya kuamilisha na kukamilisha majukumu ya kijamii.

MSINGI WA NADHARIA

Utafiti huu uliongozwa na nadharia ya utendaji. Nadharia hii iliasisiwa katika miaka ya themanini naye Wallace Bacon na baadaye kuendelezwa na Richard Schechner na Victor Turner.

Kulingana na Schechner (2013), utendaji ni tukio la aina yoyote ile linalowajumuisha hadhira pamoja na

fanani wake kwa minajili ya kuonyesha tabia za wanadamu. Bacon (1984), anaeleza kuwa uti wa mgongo wa utendaji ni mtagusano kati ya hadhira na matini. Katika utendaji, ujumbe huwafikia watu wengi. Mulokozi (2002), naye asema kuwa msingi mkuu wa nadharia ya utendaji ni muktadha unaojumuishia fanani, hadhira, tukio na lugha. Turner (1982), asema kwamba matambiko na sherehe za mpito wa maisha zimejaa utendaji.

Kwa mtazamo wa Schechner (2013), uumbaji, uwasilishaji na upokezi wa fasihi simulizi unajengwa na:

- Muundo wa tukio la kiutendaji kulingana na muktadha wa uwasilishaji. Mandhari au muktadha ni kipengele muhimu katika utendaji kwa ujumla. Nguvu kuu ya utendaji imo katika muktadha wa utendaji wa sherehe au matambiko za jamii na tamaduni mbalimbali. Mhimili huu uliongoza utafiti huu kubainisha miktadha mahsusi ya utendaji wa *Olubeko* miongoni mwa Abanyala wa Kakamega. Mhimili huu ndio ulisaidia katika kubainisha miktadha ya mivigha ya *Olubeko*. Mhimili huu ulisaidia katika kueleza uteuzi wa nyimbo fulani katika miktadha hiyo.
- Utangamano wa fanani na hadhira wakati wa fasihi simulizi. Utendaji ni uti wa mgongo wa Fasihi simulizi (Alembi, 1995; Mulokozi, 2002). Ndani ya utendaji huo, fanani huanzisha mawasiliano na pia hadhira hushiriki moja kwa moja kwa kukamilisha mawasiliano kwa njia za kuuliza, kuelekeza, kuimba na kujibu maswali. Wanaeleza kuwa msingi wa utenda wa fasihi simulizi ni uimbaji kwa njia ya upokezanaji zamu na ushirikishwaji wa hadhira katika kuimba, kucheza na kushangilia. Kwa kutumia mhimili huu, mtafiti aliweza kuonyesha utangamano wa fanani na hadhira wakati wa utendaji wa *Olubeko* miongoni mwa Abanyala wa Kakamega. Ilibainika kuwa kila wimbo ulipoimbwa, ulianzishwa na fanani na kisha kufuatiwa au kukamilishwa na hadhira.

Schechner (1985) na Bacon (1984), wanaeleza kuwa utendaji mzuri ni ule ambao umejumuishia vipengele anuwai vya utendaji; watendaji, mandhari, sauti, utendaji wenyewe, wakati na maleba. Vipengele hivi vilibainika kati nyimbo za

Olubeko na hata kujenga na kuathiri miktadha ya utendaji na uteuzi wa nyimbo katika miktadha hiyo.

MBINU ZA UTAFITI

Utafiti huu ni wa kithamano unaozingatia mkabala wa kifasili. Utafiti huu ulifanywa Tarafa ya Navakholo, Jimbo Dogo la Navakholo, katika Jimbo la Kakamega. Umma uliolengwa ni jamii ya Abanyala walio na mivigha ya *Olubeko*. Wasailiwa walikuwa wanaume kwa wanawake wenye umri kati ya miaka 20 na 80. Jumla ya matambiko matatu ya *Olubeko* yalichunguzwa ili mtafiti apate data ya kuchanganua mintarafu ya malengo ya utafiti. Ni matambiko matatu kwa sababu wazee watatu wanaotimiza masharti ya kufanyiwa tambiko hili waliaga katika kipindi cha utafiti. Wasailiwa kumi na nane walishirikishwa katika utafiti. Vigezo vya uteuzi vilikuwa: Fanani, Mzee anayesimamia tambiko, Mzee mwenye ujuzi wa utamaduni wa Wanyala na jamaa wa karibu au familia wa karibu sana ya mzee anayefanyiwa tambiko husika.

Wasailiwa hawa waliteuliwa kimakusudi, kwa sababu mtafiti alilenga kupata taarifa maalum kutoka kwa watafitiwa wa kila kikundi cha jamii tafitiwa waliohudhuria sherehe hizo tatu za *Olubeko*.

Utafiti uliangazia na kuteua nyimbo kwa sababu ndio tanzu kuu iliyotamalaki katika tambiko hili. Nyimbo hizi ziliteuliwa kwa kuzingatia hatua mahususi na teule za sherehe za *Olubeko*.

MATOKEO YA UTAFITI

Miktadha ya Utendaji wa *Olubeko* na Nyimbo Zinazoimbwa katika Miktadha Hiyo

Sehemu hii imebainisha miktadha ya utendaji wa mivigha ya *Olubeko*, na kuonyesha namna miktadha hiyo huelekeza katika uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo husika. Mtafiti amefafanua miktadha ambamo nyimbo za *Olubeko* alizozikusanya na kuzirekodi alizisikia zikiimbwa miongoni mwa Abanyala wa Kakamega. Kwa mujibu wa (Sperber na Wilson (1995), muktadha ni jumla ya kauli vigezo zitumikazo kufasiri tamko. Hivyo, muktadha hujengwa zaidi kisaikolojia na hutegemea msikilizaji wa tamko linalosemwa na fikira zake kuhusu ulimwengu. Kwa ufupi, muktadha

hubadilika kulingana na maafikiano ya washiriki wa mazungumzo. Sifa hii husababisha watu tofauti, kuipa kauli ya aina moja, tafsiri tofauti kwa kutegemea taarifa walizo nazo watu hao, na kile wanachoamini wao kuwa ni sahihi, pamoja na maarifa waliyonayo juu ya mila na desturi ya jamii yao. Data iliyokusanywa, imeonyesha kuwa, nyimbo za mivigha ya *Olubeko* huimbwa katika miktadha tofauti kwa kutegemea hatua katika tukio hili. Ifuatayo ni miktadha ambayo ilibainika na nyimbo zilizoimbwa wakati wa utendaji.

Hatua ya Omusee/Esikhaso (Baraza)

Sherehe zote alizohudhuria mtafiti zilianza asubuhi na mapema, ya mwisho kati yazo ikianza saa tatu asubuhi. Jukwaa la utendaji liliundwa karibu na kaburi kuashiria kuwa ni sherehe iliyohusisha marehemu. Waliohudhuria walikuwa ni familia ya marehemu, waalikwa kutoka mbari ya marehemu, waalikwa kutoka kwa jamii kwa sababu ya tajiriba yao kuhusu maswala ya utamaduni wa Wanyala na akina fanani. Aidha, kulikuwa na wageni wengi wasioalikwa, lakini walikuwa na jumbe za aina kwa waliofiwa hususan jamii ya marehemu. Mpangilio wa kukaa ulikuwa na muundo wake; wanaume upande mmoja kwa viti, na wanawake upande mwingine kwa mikeka huku wamenyoosha miguu yao. Mpangilio wa jukwaa na hali ya kuketi ina maana ashiria kwa mzawa wa jamii, ishara inayoweza tu kueleweka na jamii husika.

Vaveya

Kinyala

Fanani: *Vaveya, vaveya*
Hadhira: Haa *vaveya*
Fanani: *Vaveya, vaveya*
Hadhira: Haa...*vaveya*
Fanani: *Njanu owecha owengwe*
Hadhira: Haa...*vaveya*
Fanani: *Vaveya, vaveya*
Hadhira: Haa...*vaveya*
Fanani: *Avasinde Vaveya*
Hadhira: Haa...*vaveya*
Fanani: Kundu...
Hadhira: Haa...*vaveya*
Fanani: *Njanu Owecha Owengwe*
Hadhira: Haa... *Vaveya*

Mazungumzo yaliongozwa na kiongozi aliyeteuliwa au mwenyekiti wa mbari anamotoka marehemu. Mwenyekiti aliwapa wanenaji nafasi kwa mpangilio maalum. Baadhi ya mazungumzo katika hatua hii yalisheheni historia ya marehemu, ushauri kwa familia ya marehemu, masuala ya kijamii na urithi wa mali ya marehemu. Wakati wa mazungumzo hadhira ilishangilia au kuitikia yale mambo waliyokubaliana nayo. Kwa msingi wa utamaduni wa jamii hii, hatua hii ndiyo hatua ambayo huweka bayana hesabu ya mwisho ya maisha aliyoishi marehemu. Yote ambayo huzungumzwa katika sherehe hii huchukuliwa kuwa mambo ya ukweli na kuandikwa, na yanaweza kuchukuliwa kama ushahidi wakati mwingine kuelekeza au kusuluhisha yanayoweza kutokea baadaye. Hadhira iliidhinisha au kukataa yaliyonenwa kwa kuitikia au kukataa. Mwisho wa hatua hii ilikuwa kuimba nyimbo zilizoisheni maudhui au malengo ya hatua hiyo.

Fanani aliyekuwa amealikwa au kutoka kwa mbari ya marehemu aliwaongoza waliohudhuria kwa nyimbo kadha. Katika hatua hii, nyimbo zilizoimbwa hazikuimbwa katika hatua nyingine yoyote katika sherehe tatu alizozihudhuria mtafiti. Aidha nyimbo hizo wakati mwingine zilifanana katika sherehe hizo. Nyimbo mbili zilizoimbwa na kufanana katika hatua hii zilikuwa *vaveya na inunu yalira*.

Kiswahili

Fanani: Wanadanganya, wanadanganya
Hadhira: Haa...wanadanganya
Fanani: Wanadanganya, wanadanganya
Hadhira: Haa...anadanganya
Fanani: Nani aliyewa mwana wa Chui
Hadhira: Haa...wanadanganya
Fanani: Wanadanganya, wanadanganya
Hadhira: Haa...wanadanganya
Fanani: Wasiotahiriwa wanadanganya
Hadhira: Haa...anadanganya
Fanani: Kundu...
Hadhira: Haa...wanadanganya
Fanani: Nani aliyewa mwana wa Chui
Hadhira: Haa...wanadanganya

Inunu Yalira**Kinyala****Fanani:** *Mbo inunu yalira ko***Hadhira:** *Inunu yalira***Fanani:** *Mbo inunu yalira koo***Hadhira:** *Inunu yalira***Fanani:** *Eee...***Hadhira:** *Yalira***Fanani:** *Eee...***Hadhira:** *Yalira amasika na mamira,***Fanani:** *Hango hano hali omukomi**Inunu yalira...***Hadhira:** *Hango hano hali omukomi***Hadhira/Fanani:** *Komaa... komera*

kulinda mtoto...

Hatua ya Khusirindwa (Kaburi)

Wahusika wote walijongea kwa kaburi na wachache wateule walitoa sala ambazo jamii iliamini ni sala za mwisho kwa marehemu kabla wao kumruhusu kujiunga na watangulizi wake huko *Emakombe*. Baada ya maombi, familia na jamii wa karibu walikalishwa chini na kunyolewa mithili ya kipara. Hata hivyo, si yeyote mhusika aliwanyoa. Wajane walinyolewa na ndugu za marehemu au mwanamke mjane pia. Hii katika utamaduni huu ina maana ashiria; maana kwamba wajane wangali na wataendelea kuwa katika hiyo familia na aidha kuwa mali ya jamii hiyo. Ni mjuzi tu wa utamaduni wa Wanyala au Mnyala mwenyewe ambaye ataelewa kanuni za watu tofauti kunyolewa katika sherehe hii. Aidha, kunyolewa kwa kundi hili miongoni mwa watafitiwa kuliashiria mwanzo mpya kwa waliofiwa kinyume na yanavyoweza kuchukuliwa na muitifaki wa muono-nje.

Kunyolewa pia kulionyesha ishara ya ukubalifu wa waliofiwa kwamba marehemu si mmoja wao tena

Kiswahili**Fanani:** Oh jamii inalia wee...**Hadhira:** Jamii inalia**Fanani:** Oh jamii inalia wee...**Hadhira:** Jamii inalia**Fanani:** Eee...**Hadhira:** Inalia**Fanani:** Eee...**Hadhira:** Inalia machozi na makamasi,**Fanani:** Hapa nyumbani palikuwa na mlinzi *ohoo***Hadhira:** Hapa nyumbani palikuwa mlinzi**Hadhira/Fanani:** Mlinzi...mlinzi wa *omwana*

kuanzia wakati huo. Kwa mujibu wa wasailiwa, tendo la kunyolewa katika tambiko hili lina maana zaidi ya moja kinyume na mtu wa nje wa jamii hii. Kunyolewa aidha ilikuwa utambulisho wa wale walioathirika na kifo cha marehemu. Kwa mujibu wa wasailiwa, kunyolewa ni ishara ya mawasiliano katika jamii hii kwa kuzingatia muktadha wa kifo na kihistoria. Aidha, nywele zilizokatwa ziliwekwa mahali fiche ambapo haziwezi onekana wala kuchukuliwa na yeyote au chochote. Ronzani (2007), asema kuwa mivigha katika matambiko inawakilisha hali halisi ya maisha ya binadamu ambayo inahusu utenganishaji au uunganishaji; uondoaji na uongezaji; na kifo au kuzaliwa upya. Haya yote huundwa na kuongozwa na kanuni za kikundi maalum ili mtu awe Mkristo, lazima apitishwe katika mivigha hivi. Mwisho wa hatua hii ya kunyolewa zilikuwa nyimbo zilizoonyesha maudhui ya kutamauka au kuonyesha ukubalifu kwamba jamii imekubali mpendwa wao ameenda.

Nyimbo bainifu zilizoimbwa katika sherehe hizo tatu alizohudhuria mtafiti ni pamoja na *Luwere* na

Omululu salira.

Fanani: *Luwere okhulanga papa Luwere*
Fanani: *Luwere okhulanga abana Luwere*

Hadhira: *Luwere *3 Nyasae akhulinde.*
Hadhira: *Luwere...Luwere...Luwere Nyasaye akhulinde*

Omululu Salira

Kinyala

Fanani: *Osaala, osaala*
Hadhira: *Osaala omululu salira*
Fanani: *Osaala, osaala*
Hadhira: *Osaala omululu salira*
Fanani: *Lekhe enyende chalia*
Hadhira: *Osaala omululu salira*
Fanani: Kibebe...
Hadhira: *Osaala omululu salira*

Kiswahili

Fanani: Tunaomba, tunaomba
Hadhira: Tunaomba kiongozi halii
Fanani: Tunaomba, tunaomba
Hadhira: Tunaomba kiongozi halii
Fanani: Hata funza wakimla
Hadhira: Tunaomba kiongozi halii
Fanani: Kibebe...
Hadhira: Tunaomba kiongozi halii

Kwa misingi ya utamaduni wa jamii hii tafitiwa na muktadha wa utendaji wa tukio, neno *Olubeko* (kunyolewa) lina maana zaidi ya moja. Hali hii ya neno au ishara kuwa na maana zaidi ya moja katika tamaduni husika linaungwa mkono na nadharia ya muono-ndani inayoshadidia kwa kusema kwamba, mtazamo wa muono-ndani ni wa maana katika mawasiliano ya utamaduni husika, hususan pale ambapo neno moja linaweza kutumiwa kwa njia nyingi kuelezea dhana changamano.

Hatua ya Mumwalo (Mtoni)

Hatua ya tatu ya sherehe hii ilikuwa washiriki wote kuelekea mtoni ulio karibu. Kwa mujibu wa wasailiwa, hii ni hatua ambayo hushirikisha wahusika kuoga na vilevile kuosha nguo na Malazi alivyofia ndani marehemu. Kwa mujibu wa wasailiwa, kifo husababishwa na sababu nyingi ikiwemo uchawi, au binadamu mawakala. Aidha, kifo pia husababishwa na magonjwa yanayoweza kusambaa na kuathiri walioachwa. Kwa kuzingatia baadhi ya sababu hizi, jamii tafitiwa iliamini kuosha nguo mtoni huondoa uchafu wowote wa uchawi au ugonjwa ambao huenda ulisababisha kifo cha marehemu. Baadhi ya mito eneo hili huelekea *mumbo* (Magharibi) na jamii hii tafitiwa huamini kwamba mabaya yote au uchafu wa aina unaosababisha maovu huelekezwa Magharibi kwa ziwa Victoria.

Nguo za marehemu zilifuliwa na mke wake ama ndugu zake. Kauli hii inaungwa mkono na Alembi (1993), anaposema kuwa, matambiko haya hutendeka ili kufukuza mashetani kutoka nyumbani, kwa vile mashetani haya ndiyo yaliyosababisha kifo cha marehemu. Aidha, kwa vile hii ndiyo iliyokuwa sherehe ya mwisho ya matanga, jamii iliamini marehemu alikuwa anaondoka mahali ambapo amekuwa tangu afe na kujiunga na watangulizi wake huko *Emakombe*. Hivyo washiriki ilikuwa lazima wamsindikize katika safari yake, hivyo walistahili kuwa safi na vitu alivyofilia marehemu pia. Shughuli ya mtoni ilichukua muda wa nusu saa hivi na Washiriki walikutana kwa hatua inayofuata. Aidha, katika hatua hii, mpangilio ulikuwa, wanaume kuoga sehemu ya juu (mahali ambapo mto hutokea) ya mtoni na wanawake chini (mahali ambapo mto huelekea). Kila ishara na matendo katika hatua hii yalikuwa na maana ashiria kwa wazawa wa jamii hii. Katika hatua hii, hakuna utendaji wa nyimbo ulioshirikishwa. Kwa mujibu wa wasailiwa, hatua hii ndiyo huashiria mwanzo wa maisha mapya na mwisho wa maombolezi kwa jamii fiwa.

Hatua ya Olukendo (Safari)

Baada ya hatua ya wahusika kuoga na kuzifua nguo za marehemu, wote walikutana mahali pamoja katika hatua ya olukendo (safari). *Olukendo* ni neno linalomaanisha safari. Katika jamii hii na katika muktadha wa matanga, neno hili linamaanisha

safari ya kwenda mbinguni na siyo safari ya kawaida; safari inayongojewa na kila mtu. Wanajamii waliamini kuwa marehemu ametoka mahali ambapo amekuwa tangu, na hivyo ako njiani kujumuika na watangulizi wake huko *Emakombe*. Kwa mujibu wa wasailiwa, hii ndiyo sababu wao kuoga; wanaamini wanamsindikiza marehemu kuenda *Emakombe*, hivyo wanastahili kuwa wasafi. Wakati huu, wahusika walikata matawi ya miti na kuongozwa na fanani katika nyimbo zilizosheheni maudhui ya hatua hii (safari). Wahusika walipeperusha matawi huku wakiimba kurudi nyumbani. Kwa kuzingatia mtazamo wa nadharia ya utendaji, ni wanajamii tu wanaelewa dhana ya kuenda mtoni, kuoga na kufua nguo za marehemu tofauti na mtazamo wa mtu wa nje ya jamii hii. Baadhi ya nyimbo bainifu zilizoimbwa katika hatua hii katika sherehe zote tatu mtafiti alizohudhuria ni

Nalulinga ikhoya ikole

Kinyala

Fanani: *Nalulinga ikhoya ikole, Nalulinga ikola, Nalulinga ikhoya ikole*

Hadhira: *Nalulinga ikhoya ikole Nalulinga ikola, Nalulinga ikhoya ikole*

Fanani: *Nalulinga ikhoya ikole, Nalulinga ikola, Nalulinga ikhoya Ikole*

Hadhira: *Nalulinga ikhoya ikole Nalulinga ikola, Nalulinga ikhoya ikole*

Njereranga na Ndikhulukendo. Hatua hii iliashiria muktadha wa tatu ambapo nyimbo zilihusishwa.

Hatua ya Hango (Nyumbani)

Mwisho wa hatua ya *Olubeko* ilikuwa kurusha matawi kwa nyumba ya marehemu. Na hapo iliingia hatua ya nyumbani ambapo ilisheheni nyimbo bila mazungumzo. Hii ni hatua ambayo iliongozwa na fanani kwa muda kabla sherehe kumalizika. Ilikuwa hatua ambayo wahusika walionekana wachangamfu tofauti na hatua ya kwanza na ya pili. Kwa mujibu wa wasailiwa, hii ilikuwa ni hatua ya Furaha kwa sababu jamii iliamini kuwa marehemu amejiunga na watangulizi wake huko *Emakombe* na ameenda kuwatengezea nafasi, wakati wao utakapofika pia. Baadhi ya nyimbo zilizosheheni sherehe tatu ambazo mtafiti alishiriki ni wimbo wa *Nalulinga ulitalamaki sana*.

Kiswahili

Fanani: *Nalulinga anastahili kurudi, Nalulinga hurudi, anastahili kurudi*

Hadhira: *Nalulinga anastahili kurudi, Nalulinga hurudi, anastahili kurudi*

Fanani: *Nalulinga hustahili kurudi, Nalulinga hurudi, Nalulinga akipenda hurudi*

Hadhira: *Nalulinga anastahili kurudi, Nalulinga hurudi, anastahili kurudi*

Hatua hii iliashiria muktadha wa utendaji wa nne, katika matambiko haya yote ambapo nyimbo ziliimbwa. Kichwa cha wimbo wenyewe ni jazanda ambayo inaweza tu kueleweka na jamii hii tafitiwa. Matumizi haya ya jazanda katika kazi ya fasihi au matini simulizi yanaungwa mkono na nadharia ya utendaji inayosema, matini simulizi yana matumizi maalum ya fani, ambayo yanaweza tu kueleweka na wanajamii husika kwa kuzingatia muktadha wa tukio na wa kihistoria. Baada ya hatua hii, wahusika walikusanyika kwenye jukwaa la hatua ya kwanza kushiriki katika karamu, karamu ilioaminika kuwa karamu ya mwisho ya marehemu kushiriki na walioachwa nyuma.

Mjadala

Kwa mujibu wa Wasailiwa, mivigha ya *Olubeko* imekuwepo tangu kuwepo kwa kifo. Ni mojawapo ya mivigha inayohusisha kifo kama awamu ya

mpito wa binadamu duniani miongoni mwa Abanyala wa Kakamega. Kwa Wanyala, hili ndilo tambiko muhimu kwa Marehemu, kwa vile ni kupitia tambiko hili maisha halisi aliyoishi mwenda zake huwekwa bayana bila yeye kushiriki. Kwa mujibu wa wasailiwa, tambiko hili husherehekewa tu kwa mtu wa kiume mwenye umri kwa sababu ukoo kwa jamii hii hutambuliwa na watu wa kiume na vilevile ni jamii ambayo inaamini sana katika nguvu za uwezo kiume.

Hatua tano bainifu za utendaji zilibainika katika sherehe hizi, ijapo ni hatua nne pekee ambazo nyimbo zilishirikishwa. Miktadha minne ilihusisha nyimbo ambazo pia ziliunda data ya uchanganuzi wa data wa utafiti huu. Miktadha hiyo ni: *Omusee* (baraza), *Khusirindwa* (kaburi), *Mumwalo* (mtoni), *Olukendo* (safari) na *Hango* (nyumbani).

Kwa msingi wa utamaduni wa jamii hii, hatua ya *omusee* (baraza), ndiyo hatua ambayo huweka bayana hesabu ya mwisho ya maisha aliyoshi marehemu. Yote ambayo huzungumzwa katika sherehe hii huchukuliwa kuwa mambo ya ukweli na kuandikwa. Mambo haya huwa kama ndio ushahidi ambao huelekeza na vilevile yanaweza kutumiwa kusuluhisha matatizo ya aina yoyote yanayoweza kutokea baadaye. Hadhira ilishuhudia na dhibitisha yaliyosemwa kwa kukubali au kukataa.

Katika hatua ya *khusirindwa* (kaburi), wajane walinyolewa na ndugu za marehemu au mwanamke mjane pia. Kunyolewa kuliashiria kwamba wajane wataendelea kuishi katika hiyo familia na aidha kuwa mali ya jamii hiyo. Kunyolewa pia kulionyesha ishara ya ukubalifu wa waliofiwa kwamba marehemu si mmoja wao tena kuanzia wakati huo. Kunyolewa aidha ilikuwa Utambulisho wa wale walioathirika na kifo cha marehemu.

Katika hatua ya *Mumwalo* (Mtoni) washiriki wote walielekea mto ulio karibu. Kwa mujibu wa wasailiwa, hii ni hatua ambayo hushirikisha wahusika kuoga na vilevile kuosha nguo na Malazi alivyofia ndani marehemu. Jamii hii iliamini kuosha nguo mtoni huondoa uchafu wowote wa uchawi au ugonjwa ambao huenda ulisababisha kifo cha marehemu.

Katika hatua ya *Olukendo* (safari) wahusika walikata matawi ya miti na kuongozwa na fanani katika nyimbo zilizosheheni maudhui ya hatua hii (safari). Wahusika walipeperusha matawi huku wakiimba kurudi nyumbani kutoka mtoni. Kwa kuzingatia mtazamo wa nadharia ya utendaji, tofauti na mawazo na mtazamo wa watu wa nje ya jamii hii, ni wanajamii wa Abanyala ndio wanaolewa maana ya kuenda mtoni, kuoga na kufua nguo za marehemu.

Hatua ya mwisho ni *Hango* (nyumbani) ambayo ilihusisha kurusha matawi kwa nyumba ya marehemu. Hatua hii ni ya furaha kwani wanajamii waliamini kuwa marehemu amekutana na watangulizi wake huko *Emakombe*. Pia, wanajamii wanaamini kuwa marehemu ametangulia kuwatengeneza nafasi, wakati wao utakapofika.

Hatua mbalimbali za tambiko hili huhusisha utanzu wa nyimbo. Katika kila hatua, nyimbo bainifu huimbwa, hivi kwamba kila hatua ina nyimbo zake

mahususi. Wimbo unaoimbwa katika hatua moja, haiwezi kuimbwa katika hatua nyingine. Ni baada tu ya utendaji wa tambiko hili ambapo wanajamii hukubali ukweli mchungu kwamba mmoja wao ameondoka na hivyo kuwa na haja ya kuanza maisha mapya.

HITIMISHO

Kazi imebaini miktadha tano mahususi ya *Olubeko*: *Omusee* (baraza), *Khusirindwa* (kaburi), *Olukendo* (safari) na *Hango* (nyumbani). Kutokana na miktadha hii fanani aliweza kuteua na kuwasilisha nyimbo faafu za kila hatua ya mivigha hii. Hivyo, fanani alielekezwa na miktadha hii katika kuteua na kuwasilisha nyimbo husika za *Olubeko*. Muktadha uliwezesha fanani na hadhira kufasiri dhima na maana tarajiwa ya kila hatua na wimbo katika mivigha hii. Hivyo, muktadha ndilo jukwaa linaloruhusu uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo mbalimbali katika mivigha ya *Olubeko* miongoni mwa Abanyala wa Kakamega. Ilibainika kuwa, muktadha si muktadha tu, bali ndani ya muktadha kuu huwa na miktadha midogo midogo ambayo huelekeza fanani katika uteuzi na uwasilishaji wa wimbo husika. Muktadha ni kama darubini anayotumia fanani kuangalia, kuchuja na kuchagua nyimbo zinazofaa, hivyo, kuwasaidia fanani katika utunzi, uteuzi na uwasilishaji wa nyimbo tofauti tofauti

MAREJELEO

- Abdulla, M. (2016). *Athari za Itikadi Katika NYimbo za Harusi za Zanzibar*. Chuo Kikuu cha Huria cha Tanzania: Tasnifu ya Uzamili, haijachapishwa.
- Alembi, E. (1993). *Aspect of Theatre in Pre-Colonial Kenya*. Nairobi: French Cultural Centre.
- Alembi, E. (1995). Narrative Performance in a changing world: The case of storytellers in Kenya. . *11th Conference of the International Society for Folk Narrative Research*. Mysore: International Society for Folk Narrative Research.
- Alembi, E. (2002). *The Constructions of the Abanyole Perceptions on Death Through Oral*

- Funeral Poetry*. Helsinki University: Unpublished PhD Thesis.
- Bacon, W. (1984). *The Art of Intrepretation: Perfomance of and Literature*. Sage: The Sage Handbook of Perfomance Studies.
- Duraku, A. (1997). *A handbook on Drama and Theater*. Oweri: Colon Concept Ltd.
- Finnegan, R. (1970). *Oral Literature in Africa*. Oxford: Clarendon Press.
- Layiwola, D. (2010). *A Place where Three Roads Meet: Literature, Culture and Society*. Nigeria: Ibadan University Press.
- Mulokozi, M. (2002). *The African Epic Controversy: Historical, Philosophical and Aesthetic Perspective on Poetry and Performance*. Dar es Salaam: Mkuki wa Nyota.
- Odhiambo, C. & Kweya, D. (2008). Male Corpsing as Perfomance of Masculinity among Abanyole of Western Kenya. *Egerton Journal*, VII(2), 2-4.
- Osogo, J. (1966). *A Hisotry of the Baluyia*. Nairobi: Oxford University Press.
- Ronzani, R. (2007). *Christian Initiation: Baptism and Confirmation*. Nairobi: Paulines Publication Africa.
- Sanka, G. (2010). *The Sisaala Dirge: A Critical Analysis*. Kwame Nkurumah University: Unpublished PhD Thesis.
- Schechner, R. (1985). *Between Theatre and Anthropology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Schechner, R. (2013). *Perfomance Studies: An Introduction* (Tol. la 3rd.). Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Sperber, D. & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.
- Turner, V. (1982). *From Ritual to Theatre: The HUman Seriousness of the Play*. New York: Perfoming Arts Journal.
- Wagner, G. (1954). *The Abaluyia of Kavirondo, Kenya*. London: Blackwell.
- Wanjala, F. (2015). *Mwingiliano Tanzu Katika Fasihi Simulizi ya Kiafrika: mfano wa Embalu na Mwaka kogwa*. Chuo Kikuu cha Kenyatta: Tasnifu Haijachapishwa.
- Wasambo, W. (2014). *A Traditional Ritual Ceremony as Edurama: A Case Study of Imbalu Ritual among the Bukusu of Western Kenya*. Kenyatta University: Unpublished PhD Thesis.
- Were, G. (1967a). *A History of the Abaluhya of Western Kenya*. Nairobi: Oxford University Press.
- Were, G. (1967b). *Western Kenya Historical Texts*. Nairobi: Oxford University Press.